

KÖNYVBELISÉG ÉS PSZICHOANALÍZIS

Katona Gábor

Der Hysterische leide grösstenteils an Reminiszenzen.
*Sigmund Freud–Josef Breuer: Vorläufige Mitteilung*¹

Az ember viszont a múlt nagy s mind nagyobb terhével veselkedik: ez görbíti a hátát vagy téríti el léptét, ez nehezíti el járását, mint valami láthatatlan és sötét teher, melyet látszólag letagadhat olykor, s melyet társai közt nagyon is szívesen tagad, hogy irigységüket keltse.

Friedrich Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról

A jelen írás tárgya a pszichoanalízis énfelfogása a kommunikációtörténet szövegéből. Bemutatom, hogy az elsődleges szóbeliség – írásbeliség – könyvbeliség – másodlagos szóbeliség eltérő tudás/tudatformáit tárgyaló filozófiai paradigma² mivel járulhat hozzá a pszichoanalízis lélekmodellje kialakulásának megértéséhez.

Freud feltételezte, hogy tudományával az emberi lélek objektív magyarázatát nyújtja.³ Kérdés azonban, hogy az emberi önmegértésben hol húzódik a határvonal az univerzális, „biológiai” jegyek és a világképek, az önreflexió fogalmi hálói, a társadalmi intézményrendszer stb. által létrehozott kultúraspecifikus jegyek kö-

¹ Vö. „Márpedig minden hisztérikus és neurotikus úgy viselkedik, mint ez a két élheteretlen londoni lakos; nemcsak hogy visszaemlékeznek a rég elmúlt fájdalmas eseményekre, hanem érzelemlágyukat is hozzájuk fűzik, nem tudnak a múlt benyomásaitól szabadulni, és miattuk a valóságot és az élő jelent elhanyagolják. A lelki élet rögzítődése a kórokozó traumákhoz egyike a neurozís legfontosabb és gyakorlatilag legjelentősebb jellemző vonásainak.” (Freud, 1992: 18–19.)

² Lásd Nyíri 1998: 16; Szécsi 1998a: 8–15; Szécsi, 1998b: 95–122.

³ Lásd Freud, 1997a: 43., Habermas, 1991; Szummer, 1993; Szummer, 1997; Sulloway, 1987; i ek, 1994: 85.

zött.⁴ Az ember nem pusztán mint idegen természet szembesül önmagával, hanem önmegértése során teremti önmagát.⁵ Ennek tudatosításában Freud szerepe vitathatatlan, hiszen terápiájában a megértés, értelmezés az én újraalkotásának, a létformálásnak a folyamata.⁶ De hogyan viszonyul *finding* és *making*⁷ nemcsak az egyén, hanem a különböző történeti korok, kultúrák énfelfogásainak szintjén? E kérdésre nem adhatunk itt választ. Az elkövetkezendőkben arra az összefüggésre hívom fel a figyelmet, mely a műveltség/művelődés, kommunikációs technológiák modern formái és a pszichoanalízis énfelfogása között fennáll. Kiinduló feltételezésem az immár önálló diszciplínává vált kommunikációtörténet egyik posztulátuma, mely szerint a kommunikációs technológiák hatást gyakorolnak a tudat szerkezetére. Az írásbeliség–szóbeliség paradigma igyekszik leírni többek között a kommunikációs technológiák pszichológiai hatásait; azokat a jegyeket, melyeket nagyobb kommunikációs technológiai váltások az individuuum mentális világában, magasabb rendű pszichológiai folyamataiban előidéznek. E paradigma szemszögéből, s tanulságainak felhasználásával igyekszem megvizsgálni, hogy a pszichoanalízis emberképe, és elsősorban a tudattalanról mint a *lélek mélységéről, kaotikus, rejtett belvilágáról* szóló tana, hogyan kapcsolódik azokhoz a tudatszerkezeti sajátosságokhoz, melyeket a könyvbeliség elterjedése gerjesztett.

1. Énmodellek és a kommunikációtörténet korszakai

A kommunikációtechnológiai paradigma a szellemtörténetben négy átfogó szakaszt különít el: elsődleges szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, másodlagos szóbeliség. Számunkra most elsősorban azok a változások, jegyek a fontosak, melyeket a könyvnyomtatás elterjedése idézett elő a reflexió és gondolkodás struktúráiban. Tekintsük át röviden, hogy a szellemtörténetet négy szakaszra osztó nagy kommunikációtechnológiai változások milyen eltérő énmodellek, önértelmezési formák létrejöttét indukálták.

⁴ Vö. Jacoby, 1977: 31. Freud és Foucault lélekelfogásának eltérése kapcsán megjegyzi Hutton: „Foucault számára a lélek nem archívum, hanem sokkal inkább tükör. A rólunk szóló igazságról faggatni a lelket hiábavaló erőfeszítés, mivel a lélek csupán azokat a képmásokat képes visszatükrözni, amelyeket önmagunk leírására feltaláltunk. Amikor tehát a lélek mélyére ásunk, akkor nem teszünk mást, mint egy tükör visszavert tükörképébe bámulunk. A lélekvizsgáló visszavert tükörképben találkozik önmagával, mely tükrözés a végtelenben folytatódik. Tekintete nem az emberi lélek kezdeteinek magva fele tart, hanem az énről alkotott, korábban túllépett képmások értelmetlen sorozatában bolyong.” (Hutton, 1988: 139).

⁵ Lásd Nietzsche, 1994a; 1994b; Heidegger, 1989: 9–39. Paragrafusok; Vajda, 1993: 67; Taylor, 1988; 1989; Rorty, 1979; 1989; 1991a; Foucault, 1988; Pataki, 1988. „Önértelmezésünk értelme az, hogy segít életünk kialakításában. Ezek nem egyszerűen rólunk szóló ideák, hanem hozzájárulnak annak megalkotásához, amik vagyunk” (Taylor, 1988: 139).

⁶ Vö. Bókay, 1991: 45–46.

⁷ Richard Rorty distinkciója. Lásd Rorty, 1991b.

1.1. Az elsődleges szóbeliség viszonyai között az egyén nem kognitív tartalmak tárháza, sem mentális folyamatok szubjektív fókusza.⁸ A beszéd nem belső gondolatok kifejezése, hanem beszéddé könnyen összeálló mnémonikus minták használata.⁹ „A szóbeli kultúrákban [...] rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját.”¹⁰ Az egyén nem érzi magát cselekedetei, megnyilvánulásai felelős forrásának.¹¹ Az egyénnek nincs „belső világa”: létezése konkrét és publikus. Elvont lélekfogalom helyett konkrét testrészekre, testműködésekre közvetlenül vagy analógiásan vonatkozó, fragmentált én-képet közvetítő lélekszavak írják le a „mentális” szféráját.¹²

1.2. Az írásbeliség elterjedése új gondolkodásformákat hív létre: előáll „kognitív szubjektum ama távolsága saját mentális tartalmaitól, ama szellemi tér, melyben fogalmiság és reflexió először kibontakozhat”.¹³ A szövegek rögzítésének és különböző szövegek, szövegrészek összehasonlításának lehetőségével kifejlődik a fogalmi gondolkodás; megfogalmazhatóvá válnak a logika törvényei mint a konzisztens szövegszerkesztés szabályai.¹⁴ Míg a szóbeliség viszonyai között a szavak cselekvésmódok, és jelentéseik „kibogozhatatlanul összefonódnak ama tevékenység folyamataival, amelyben a nyelvi megnyilatkozások beágyazódnak”,¹⁵ addig az írásbeliségben a szavak „megkövült, mozdulatlan jelentésekre látszanak vonatkozni”.¹⁶ A szó által jelölt fogalom ontológiai státusa körül metafizikai spekulációk hosszú sorozata indul el.¹⁷ Megszületik a fizikai és szellemi, materiális és immateriális létszférák közti választóvonal. A konzisztens fogalmi gondolkodás korrelátuma, az egységes lé-

⁸ „Ez a nyelvhasználat nem ismer elvont lelki aktivitást. (...) Homérosznál nem esik szó általában gondolkodásról vagy akár észlelésről, a homéroszi lélek nem a megismerés szubjektív fókusza, hanem életerő, akarat, vágy, a szívhez vagy a rekeszizomhoz hasonlóan ama párbeszédnek egyik szereplője, melyek a homéroszi hősökben zajlanak” (Nyíri 1994: 24).

⁹ Lásd Walter J. Ong összefoglalóját Milman Parry Homérosz-értelmezéséről (Ong, 1998a: 46–48). A gondolati folyamatok kifejezését elváró írásbeli tudat számára meglepő, hogy például a klasszikus homéroszi jelzők használatát nem a jelzők pontos jelentése határozta meg, hanem az adott szakaszok metrikai kényszerei. Vö. Nietzsche, 1995: 3–23., aforizmák.

¹⁰ Ong, idézi Nyíri 1994: 21.

¹¹ Vö. Jaynes 1977.

¹² Vö. Snell 1953: 1–10; Claus, 1981: 24; Havelock, 1998a: 72; Havelock 1998b: 92–95.

¹³ Nyíri 1994: 25.

¹⁴ „Az írás mintegy objektíválja a mentális világot ... Szabaddá válik az út az okszerű, elemző, elvonatkoztató, egyszóval racionális gondolkodás előtt” (Szécsi, 1998: 8).

¹⁵ Malinowski, idézi Nyíri 1994: 101.

¹⁶ Nyíri 1998: 14.

¹⁷ E problémakör egyik közismert manifesztációja a középkori univerzálé-vita. A szójelentések ontológiai státusának kérdése komoly problémát jelentett a „fogalom” fogalmával még nem rendelkező Platonnak; lásd erről Steiger, 1995: 7–10. Az írásbeliség viszonyaiból kinövő, s azt ugyanakkor megtagadó („apagyilkos”) logocentrizmus kritikájához lásd Derrida 1991. A logocentrizmus kritikájának lélektani vonatkozásairól lásd Vigener, 1991: 195–226.

lek mint *immateriális* létező nyeri el státusát. A fogalmak és a rájuk való reflexió állandóságot visz a megismerés folyamatába. A szóbeliség egyedi szituációkba szétzóródó, fragmentált emberi tapasztalata helyett az írásbeliség fogalmi gondolkodása szellemi integritást eredményez. A konzisztens fogalmi gondolkodás igényével megszületik a koherens, egységes lélek ideálja. Havelock szerint a költészet és filozófia vitája Platón *Államában* a szóbeliséghez, illetve az írásbeliséghez kapcsolódó gondolkodásmódok, ágensfelfogások konfliktusa. „*A költő kétségkívül képes ábrázolni ezer szituációt és lefesteni ezer érzelmet. Éppen ez a változatosság a baj. Ábrázolása révén megnyithatja bennünk a rokonszenvező reakciók megfelelő forrását, és előhívhatja érzelmeink széles körét.*”¹⁸ Az írásbeliség éneideálja azonban az összeszedett, egységes, reflexív, érzelmein uralkodó lélek.¹⁹ Az „állandó és halhatatlan” ideák felé fordulva a platóni lélek maga is olyanná válik, mint az isteni, szilárd rend, melyet szemlél.²⁰ Foucault kiemeli az írás szerepét az én újszerű tapasztalataiban: „*Az énnel való törődés új formája az én egy újfajta tapasztalatához vezetett. Ez az újféle én-tapasztalat a Krisztus utáni első és második században jelenik meg, amikor is az introspekció egyre részletesebbé és kifinomultabbá válik. Újfajta kapcsolat bontakozott ki az írás és az éberség között. Az önmagukról írók figyelmet kezdtek szentelni az élet apró részleteinek, a hangulatok tovaillanó árnyalatainak, az olvasás mozzanatainak – egyszóval az én tapasztalatát felfokozta és jelentősen kibővítette az írás szokássá váló aktusa. Ezzel egy, a korábbiakban teljesen ismeretlen tapasztalati mező nyílt fel.*”²¹

1.3. Az írásbeliség jelenléte a társadalom bizonyos rétegeinek életében még nem vezet széles körökben a műveltség egyénivé és bensőségessé válásához. Az írásbeliség elterjedésével a hangtalan olvasás még nem válik a szövegfeldolgozás kizárólagos technikájává;²² a kultúra még fontos vonatkozásokban szóbeli marad. A modern individualitás kereteit a könyvnyomtatás elterjedése teremti meg. A tanulás folyamata egyénivé válhat. „*Amúgy a könyvnyomtatás persze hatalmas fordulatot jelent. Ong a hangtalan olvasás általánossá válását emeli ki, azt, hogy a könyvben rögzített tudás immár nem igényli a hangzó megelevenítés közreműködését. ...A hangtalan írás-olvasás megteremti a szellem magánszféráját, s persze az elkülönült megismerő szubjektum filozófiai eszméjét.*”²³ Az egyénivé váló műveltség „kimélyíti” a sub-

¹⁸ Havelock: 1998b: 95.

¹⁹ Charles Taylor szembeállítja Platón ágensideálját a hős (homéroszi) társadalom fragmentált ágensideáljával. A platóni ideál három fontos tulajdonságaként a következőket emeli ki: *unity of the self, calm and collected self-possession*. Lásd Taylor 1989b.

²⁰ Heim 1998: 231–243.

²¹ Foucault 1988: 28.

²² Balogh 1998: 225–231. „A tizenennyolcadik században megfigyelték, hogy a valódi belső beszéd az írástudók sajátossága: az írástudatlanok mozgatják ajkukat, amikor önmagukhoz beszélnek” (Steiner 1993: 67). A belső beszéd kialakulásáról két eltérő elmélet: Vigotszkij, 1967; Piaget, 1978.

²³ Nyíri 1994: 110. Vö. Stock 1998: 130–131.

jektumot. A könyvbeliség a reflexió, emlékezés, összehasonlítás új dimenzióit, technikáit teszi lehetővé. Descartes interiorizált ideái az egyik következménye ennek az alapvető kommunikációtechnológiai váltásnak.²⁴ A mentális tartalmakat, eseményeket látásmetaforák alapján modelláló ideafogalom²⁵ az elmúlt évtizedekben erőteljes kritika célpontja volt.²⁶ Nyíri azonban találóan megjegyzi Wittgenstein privátnyelv-argumentumának s általában a „bensővel szembeni előítéletének” korlátait jelző írásában, hogy az írásbeliség s főként a könyvnyomtatás kultúrájában a *mentalizmus* (a „benső világ”, a benső mentális tárgyak és események filozófiája) nem kartézianus illúzió, hanem az író/olvasó írott szöveghez való viszonyának természetes leírása. „Az idea tökéletesen megengedhető teoretikus konstrukció ama megfigyelés alapján, hogy az írott szavak kontempláció, elemzés és kölcsönös összehasonlítás tárgyai.”²⁷ A privát mentális objektumok filozófiája kapcsolódik a distanciált, kognitív autonómiát élvezni vélő, szolipszisztikus én képéhez; a modernitás meghatározó, áthidalhatatlannak érzett szubjektum–objektum oppozícióhoz; a „világkép mechanizálása” során a jelentések, értékek szubjektumba „merüléséhez”. Az én benső világának kiépülése olyan reflexív struktúrák, önismereti, önátélelési formák, technikák általánossá válásán alapul, melyek folyamatos befelé figyelést, önvizsgálatot propagálnak, s ezzel nemcsak leírják, de létre is hozzák tárgyakat. E lélek mélységeibe merülő, önreflexív kultúra markáns megnyilvánulásai többek között a descartes-i vagy pascali belső monológok, a puritánoknak a lélek legkisebb rezdüléseit is rögzítő naplói,²⁸ a romantikusoknak az emberi lélek ropant és lenyűgöző mélységeibe alászálló művei.²⁹

1.4. A másodlagos szóbeliség viszonyait létrehozó információtechnológiai változások (telefon, rádió, televízió, szövegszerkesztők, internet) az írásbeliség által táp-

²⁴ Descartes egyik alapvető újítása, hogy az idea fogalma nála elveszíti ontikus jelentését, és a lélek belső tartalmára vonatkozik. Descartes az ideák rendszerét, s ezzel közvetve a valóságot a reflektív szubjektum belvilágába helyezi. Lásd ehhez Burnyeat, 1982; Rorty, 1970; 1979: 45–61; Taylor 1988: 174–175; 1989: 95–111.

²⁵ Az írásban objektivált mentális világ vizuális tapasztalatának és az ismeretszerzés és -feldolgozás látásmetaforák alapján történő modellálásának összefüggéséhez lásd Ong 1998b: 167–189.

²⁶ Heidegger, 1989: 13. paragrafus; Wittgenstein, 1998; Ryle, 1974; Rorty, 1970; Dennett, 1992; Hoche-Strube, 1982: 71–96.

²⁷ Nyíri, 1994: 110.

²⁸ Weber szerint a puritán önvizsgálat a racionális életvezetés rendszeresen kiművelt módszere, melynek célja az volt, hogy kivonja az embert az irracionális ösztönök hatalmából (a *status naturisból*), és alávesse a tervszerű akarás fensőbbrendűségének. „A status naturist csak az életvezetés állandó reflexiójával lehetett meghaladni, s a (kortársi) puritánok ilyen értelemben vették át Descartes »cogito ergo sum«-ját” (Weber, 1982: 164). A módszeres önellenőrzéssel, folytonos reflexióval megteremtett életvitel igénye a modern tudatosság alapja. Vö. Taylor 1989: 160–161.

²⁹ Vö. Schelling, 1983: 35–81; Taylor, 1975: 3–51. Az én „teremtő bensőségének” divinizálása keretében a romantikusok a kalkuláló, instrumentális ész által nem kontrollált, nem kontrollálható spontán lelki folyamatok felé fordították a figyelmet: álmok, költészet, gyermeki lélek stb. felé, mely mint valami „mély természet” nyilvánul meg a felszíni racionalitás, tudatosság mögött. Vö. Cassirer, 1979: 3–37.

lált reflexív struktúrák gyöngítése irányába hatnak.³⁰ A tudásból információ lesz, mely az iskolázott emlékezet *belső* rekeszei helyett elektronikus hálózatok, adatbázisok külső rendszereiben érhető el.³¹ A *belső* reprezentációkban („ideákban”) tárolt kognitív tartalmak reflektív rendezése átadja helyét az elektronikus hálózaton tárolt információk minél effektívebb manipulálásának. A tudás nem önkiművelés, képzés (*Bildung*), hanem a munkaerőpiacon álláshoz juttató ismeret.³² A másodlagos szóbeliség kialakulása a bensőség kultúrájából az „elvékonyodott”, „áttetsző”, uniformis lelkek „kultúrájába” való átmenet.³³ A másodlagos szóbeliség viszonyai hozzájárulnak az autonóm én eltűnéséhez. „*A szövegszerkesztő használata írásbeliség előtti és tipografikus gondolati minták ötvöződése. Az így előálló gondolkodás cseppfolyós, fragmentált, formulákban mozgó, nélkülszi a látásmód egységét, sőt mintegy az önálló én meggyengülésével jár.*”³⁴ Daniel Dennett tudatfilozófiájában a szövegszerkesztő a tudatosság egyik modellje, melyet a szerző szembeállít a *belső* kváziobjektumokként felfogott ideák introspektív manipulálásának „kartéziánus színház” lélekmodelljével.³⁵

2. A tudattalan és a könyvbeliség viszonyai

Freud legjelentősebb felfedezése a tudattalan.³⁶ Kimutatta, hogy a lelki nem azonos a tudatossal, hanem abban, ami lelki, meg kell különböztetnünk a tudatost és a

³⁰ Nyíri 1994: 37.

³¹ A külső fizikai struktúrák gondolati folyamatokba történő bevonásáról, felhasználásáról lásd Clark, 1996: 98–103, 188–196.

³² Vö. Lyotard, 1993.

³³ Erről lásd részletesebben a jelen írás Epilógusát.

³⁴ Nyíri 1994: 40. Birkerts megjegyzi: „A mindennapi életben számomra, úgy hiszem, a legfontosabb az összeszedettség, a zavarodottság elkerülése – olyan környezet, amely állandóan képes tudatosítani a konkrét teret, és személyközi kölcsönhatásokat hoz létre. Jó ideje azt gondolom, hogy ezek azok az elsődlegesen ható erők, amelyek alkotják és fenntartják az ént. Jól látom a technológiának ezt a betörését különböző terekbe, hogy én kiessek ebből az összeszedettségből. (...) Nagyon XIX. századi, romantikus nézeteim vannak az énről, arról, hogy mit érhet el, és mivé válhat. Nincs számítógépem. Írógéppel írok. Nem szoktam e-mailezni” (Birkerts, 1998: 40.)

³⁵ Dennett 1991: 101–139.

³⁶ Lancelot White kimutatja, hogy Freud előtt teológusok, filozófusok, írók hosszú sora beszélt tudattalan lelki folyamatokról. A modernizmus számára a tudattalanról szóló ismeret főként Descartes filozófiájának hatására elveszett (White, 1960). Patrick Hutton utal azokra a premodern önvizsgálati technikákra, melyeket Freud újrafelhasznált pszichoanalízisében (Hutton, 1988: 121–143; 1987). A transzparens, konzisztens, önmagát maradéktalanul meghatározó én kartéziánus képével szembeni ellenreakció, többek között a romantika és Nietzsche filozófiája, újraélesztette a tudattalan lelki folyamatok iránti érzékenységét. (Nietzsche és Freud kapcsolatáról lásd Bókay, 1995) Freud tudattalanjának közvetlen előzményeként említhetjük Eduard von Hartman *A tudattalan filozófiája* című művét és Georg Groddeck: *Das Buch vom Es* című munkáját, melyből Freud átvette a lélek második topográfiája számára

tudattalant.³⁷ A pszichoanalízis énmodelljének megjelenése radikális váltást jelentett a kor emberének önértelmező formáiban, stratégiáiban. Bemutatom, hogy mivel járulhatnak hozzá a könyvnyomtatás, a könyvbeliség kultúrája és bizonyos gondolkodási formák, nyelvhasználati minták létrejötte között felfedezett összefüggések a pszichoanalízisben tematizált énmodell létrejöttének megértéséhez. Feltételezésem szerint Freud énmodellje bizonyos mértékig olyan tudás/tudatformákra épül, melyek egy adott történeti kor és kultúra sajátjai csupán, és nem terjeszthetők ki a történelem és kultúrák egészére. Az önmegértés/önreflexió e kultúraspecifikus jegyei közül azokat emelem ki, melyek egy adott kommunikációtechnológiai váltással, a könyvek elterjedt használatával állnak összefüggésben, s arra épülnek.

A fentiekben már röviden áttekintettük, hogy a kommunikációtechnológiai változások szellemtörténeti következményeit vizsgáló paradigma milyen keretekkel, adalékokkal szolgálhat adott történeti korok énmodelljeinek megértéséhez. A pszichoanalízis értelmezése szemszögéből relevánsak számunkra azok a tudatszerkezeti jegyek, melyek a könyvbeliség elterjedése nyomán jelennek meg, válnak általánossá. Vizsgálhatnánk ebből a szempontból például a *szolipszisztikus énkép* szerepét a pszichoanalízisben, mely Freud lélekértelmezésének egyik alapelve, kiindulópontja;³⁸ vagy a lelki tartalmakat kváziobjektumokként felfogó *ideák (Vorstellung)* átvételét és szerepét a freudi elméletalkotásban.³⁹ Azonban most a pszichoanalízist mint a *belsőség (inwardness) kultúrájának* reprezentánsát vizsgálom. A pszichoanalízisben a lélek titokzatos, maradéktalanul kifejezhetetlen mélységeket rejt. A tudatos én felszíne alatt titáni erők feszülnek egymásnak, és vágyképzetek, emlékek végeláthatatlan-

(36. folyt.) az *Es* terminust. (Vö. Freud, 1991: 27.) A francia Janet tudattalannról szóló, s még Freud felépése előtt közzétett felismerései pedig veszélyeztették Freud felfedezésének eredetiségét, s ennek veszélyétől Freud élete végéig igyekezett menekülni. (Lásd Freud, 1993: 22, 29–30.)

³⁷ Freud, 1994: 17; 1997b: 81–93; 1997c: 7–15; 1991: 11.

³⁸ Freud kiindulópontja a „lelki apparátus” fejlődésének értelmezésében egy magába záruló, öntörvényű belvilág, mely a külvilág belső reprezentációinak megszállásával próbálkozik csökkenteni a szükségletek okozta idegi feszültséget, s csak az ideák megszállását követően is fennmaradó kielégületlenség nyomán jut el a valóság letapogatásához, ahhoz, hogy a szükséglet kielégülését ne a vágyott tárgy szubjektív belső képzete hallucinatív felidézésével, hanem a valóságban létező tárgy tényleges megszerzésével érje el. Lásd ehhez Freud, 1985: 355–430; 1997d; 1997e: 117–128; 1997f: 149. Vö. Ferenczi 1982: 124–147.

³⁹ Freud egész elméletalkotását végigkíséri a kartézianus ideák képzetköre. *A tudattalan* című tanulmány szerint a lélek tartalmait tárgyképzetek (*Objektvorstellung*), szóképzetek (*Wortvorstellung*) és hozzájuk kapcsolódó lelki energiák, kín- és vágyérzetek alkotják. (Vö. Freud, 1895: 204–246; 1997g: 65–75.) Kétségtelen, hogy Freud ugyanakkor túl is lép a vizualitás alapján modellált ideafogalom körén. Bizonyítja ezt az ún. *erőnyelv* szerepe a pszichoanalízisben, a metapszichológia *ökonómiai szempontja*, mely a belső reprezentációk „energiateltetését” írja le, s alapvetően a nyelvhasználat írásbeliség előtti vagy írásbeliségen kívüli tapasztalatát próbálja megragadni. Hasonló túllépést jelez a beszéd mágikus, gyógyító erejének hangsúlyozása a terápiában, szemben a „látásorientált” orvosi metódusokkal. (Lásd Freud, 1994: 12–13; Laplanche–Pontalis, 1994: 340–343; Nagera 1987: 348–355.)

nul bonyolult, messzi múltba visszavivő szövedékei.⁴⁰ A pszichoanalízis technikái (szabad asszociáció, álomfejtés, elvétések-elszólások, viccek elemzése stb.) e titokzatos, tudatos én elől is elzárt, de tünetek és pótképződmények (*Ersatz*) formájában folyton megnyilvánuló belső világ (a tudattalan) megismerését, tudatossá tételét célozzák a gyógyulás érdekében. Nehéz meghatározni, hogy ez a lélekkép milyen mértékben kultúraspecifikus, történetileg kondicionált, és milyen mértékben univerzális érvényű leírása a léleknek (már amennyiben a „lélek” fogalma, a „lélek”-ben való gondolkodás univerzális érvényűnek tekinthető). A továbbiakban olyan összefüggésekre hívom fel a figyelmet, melyek a pszichoanalízis „belső világ” lélekmodellje és a műveltség/művelődés modern formái között fellelhetők.

A könyvbelségek kultúrájához kötődő reflexív szerkezetek, gondolkodási minták közül melyek kapcsolhatók a pszichoanalízis „belső világ” lélekmodelljéhez? 1. A hangtalan írás-olvasás általánossá válása nyomán megszületett a szellem magán-szférája. Ez a belső beszéd kiépülését, gazdagodását eredményezte.⁴¹ 2. A könyvek sokasága közvetítette eltérő, gyakran ellentmondásos ismeretek, hagyományok feldolgozásának újszerű igénye előhívja a *tudatos énként azonosított vizsgálódó alany* és a *tudás mint az ő vizsgálódásainak tartalma, tárgya* közti különbséget.⁴² 3. A belső tartalmait rendező én a tudatosság és reflexió új modusát valósítja meg.⁴³ A belső reprezentációk rendjére támaszkodó, iskolázott emlékezet és módszeres önellátás létrehozza a modern ébertudatot.⁴⁴ 4. Nemcsak belső világunk, de a külső

⁴⁰ Az álom maradéktalan megfejhetetlenségéről lásd Freud, 1985: 357–371.

⁴¹ A gazdag belső beszéd, befelé figyelés technikái, formái a modernitás előtt is érvényesültek elsősorban vallási meditációk, hitgyakorlatok formájában. Közismert példa Ágoston bensősége, ahol a befelé vivő út fel, Istenhez vezet. Lásd ehhez Ágoston-tanulmányomat. A lelki bensőség jelenlétéhez a vallási misztikusoknál lásd Puskely, 1990: 9–39; Avilai Szent Teréz, 1979. A bensőség kultúrájának megjelenése azonban, vagyis annak szélesebb körök által megosztható élménye, hogy a szubjektum befelé, saját tartalmaira figyelve jut el az igazsághoz vagy valami nagyon fontosnak a felismeréséhez – alapvetően modernkori élmény, melynek általánossá válásához gazdasági, társadalmi, tudománytörténeti stb. változások mellett nagy szerepe volt a könyvbelségek elterjedésének.

⁴² Vö. Stock 1998: 130–131.

⁴³ A módszeres önvizsgálat már az antikvitásban is az íráshoz, a legapróbb rezdülések, mozzanatok írásban történő rögzítéséhez, megőrzéséhez kapcsolódott. Az énről való rendszeres írás egy új, módszeres, „mély” éntapasztalatot tett lehetővé. (Lásd ehhez Foucault, 1988.) A modern ember pedig, elsősorban a könyvnyomtatás teremtette művelődési viszonyoknak köszönhetően, „megtanult úgy beszélni, mintha könyvből olvasná” (Spengler, 1994: 210.) Ez a fajta beszéd és reflexió a lelki tartalmak rendszeres és módszeres szervezettségére támaszkodik, mely szervezettség a modern tudatosság sajátja. Vö. Éles, 1995: 26–27.

⁴⁴ A „modern ébertudat” létrejöttének történeti feltételei között a könyvbelségek előmozdította reflexív struktúrák mellett további fontos tényezőkre szeretném még felhívni a figyelmet. Ilyen például az egyén szabályozása új formáinak elterjedése a modernitás hajnalán. (Lásd Foucault, 1991.) Új szokásrendek elterjedése, melyek a saját testnek egy újfajta, „zárt” tapasztalatához vezettek (lásd Bahtyin, 1982; Foucault 1996). Az én instrumentális, objektíváló alapállása saját mentális tartalmaival, testével, világával szemben. (Lásd Taylor: Locke’s Punctual Self [Taylor, 1989: 159–173; Arregui, 1996: 319–335.] A naplóírás elterjedése a 17–18. századtól. (Lásd Brunetiere, 1927; Rickert, 1987: 57–62.)

világ is „ideák fátylán” keresztül hozzáférhető. A külön ontológiai státussal felruházott belső reprezentációk nem pusztán befelé figyelésre ösztönöztek, hanem a külvilág szerepét átvevő imaginatív belső terek, a „fantázia fellegvéraival” is kecsgetnek.⁴⁵

3. Nietzsche – az én kimélyítése és benső megosztottsága

A fenti pontok szem előtt tartásával áttérek Friedrich Nietzsche egy kultúrkritikai munkájára, melyben a szerző a könyveliség kultúrája olyan jegyeinek elemzését nyújtja, melyek közelebb visznek a könyveliség és pszichoanalízis összefüggéseinek megértéséhez. Itt most nem a Nietzsche és Freud közti hatástörténeti összefüggés feltételezésére építünk; Nietzsche szövegét mint annak a kultúrtörténeti közegnek a dokumentumát és egyben értelmezését kezeljük, mely a pszichoanalízis létrejöttének is színtere volt.

Nietzsche *A történelem hasznáról és káráról* című, 1873 végén keletkező műve a modern műveltség (történelmi műveltség, történeti látásmód) kritikája. A történelmi műveltség az ismeretek gazdag, összefüggéstelen tömkelege, melyek a könyveliség viszonyai közepette egyre szélesebb körök számára hozzáférhetőek, és a kor műveltségisménye értelmében elsajátítandók. A modern művelődés átalakítja az én szerkezetét: egy megelőző korokban nem létező bensőség és belső önellentmondásosság létrejöttéhez vezet. Nietzsche elemzésében a következő pontok kerülnek előtérbe. 1. Az ismeretek nem rendezhetőek többé egységes keretbe; kaotikusan áramlanak az én belvilágába.⁴⁶ 2. Az én belvilágában alig tudja elrendezni a sokféle tudást.⁴⁷ 3. Az énben e tudások harcban állnak egymással; az én egy „viharos és harci zajtól zengő házhoz” hasonlít.⁴⁸ 4. A modern lélek bensősége így egy „kaotikus belvilág”, mely nem manifesztálódik külső megnyilvánulásokban, tettek-

⁴⁵ Burnyeat 1982; Dewey, 1958: 207–247.

⁴⁶ „Mostantól nem az élet uralkodik egyedül, s nem ő tartja kordában a múlttól való tudást: minden határcövek kiszakítottak a helyéről, s minden, ami csak volt, az emberre szakad. ... Ekkora átláthatatlan színjátékot nem látott még egyetlen nemzedék sem” (Nietzsche, 1995: 48).

⁴⁷ „Próbálunk csak képet alkotni arról a szellemi történésről, amit a modern ember lelkében ez kivált. Mindig új, kiapadhatatlan forrásokból árad felénk és belénk a történeti tudás, az idegen és összefüggéstelen zúdul ránk, az emlékezet minden kapuját kitarja, s a kapuk mégsem elég tágak” (Nietzsche, 1995: 48).

⁴⁸ „A természet elkeseredetten küszködik, hogy az idegen vendégeket fogadja, rendezze és tisztelje, azok azonban harcban állnak egymással, s így elkerülhetetlennek látszik legyőzni és leigázni őket, hogy ne a vendéglátó maga pusztuljon bele a harcukba. A hozzászokás egy ilyen rendezetlen, viharos és harci zajtól zengő házhoz fokozatosan második természetünké válik, noha vitathatatlan, hogy ez a második természet sokkal gyöngébb, sokkal nyugtalanabb és minden porcikájában betegebb az elsőnél” (Nietzsche, 1995: 48). Vö. Freud: „az én nem úr a maga házában.”

ben, hanem „*gyomorban dübörgéssel*” árulja el magát.⁴⁹ 5. E bensővé tett tudástömeg ellentétben áll az ember „természetével”; elűzi, megsemmisíti az ösztönöket.⁵⁰ 6. Az ember önismerete absztrakciók, elsajátított minták, konvenciók fogságába esett.⁵¹ 7. A modern műveltség/művelődés közvetítette konvenciók, absztrakciók álarcába bújít én visszatalálása önmagához igazi feladat; feladat, hogy „*két lábon járó hazugság*”-létünket, folytonos önmagunknak hazudozásunkat feladjuk, és igazzá váljunk önmagunk számára.⁵² 8. Az „*irdatlan tudáskövek*” által kimélyített és gazdaggá tett belső világ nem képes maradéktalanul, ellentmondásainak összességében megnyilvánulni. Bármely külső tett, szó csupán a gazdag bensőség egy fragmentumát fejezi ki: meg is nyilvánít, de el is rejt. A belső gazdagság, sokértelműség, önellentmondásosság bénítólag hat a tettekre.⁵³

Nietzsche elemzése alapján kétféle értelemben beszélhetünk a lélek bensőségéről. 1. A „művelt” ember bensősége, mely az „*irdatlan tudáskövek*” interiorizálása nyomán létrejött, kimélyített bensőség. A modern könyvbeliség vi-

⁴⁹ „A modern ember végül már irdatlan tudásköveket vonzsol magával, amelyek aztán adott alkalmal a gyomorban dübörögnek, ahogy a mesében áll. Ezzel a dübörgéssel árulja el magát a modern ember legsajátabb tulajdonsága, a figyelemre méltó ellentét egy olyan benső, melynek semmiféle külső, s egy olyan külső közt, melynek semmiféle benső nem felel meg. (...) Az a tudás, amelyet éhség nélkül, sőt szükséglete ellenére mérték nélkül vesz magába, nem hat már mint kifelé hajtó, átalakító tényező, hanem rejtve marad valamiféle kaotikus belvilágban, amit ez a bizonyos modern ember különös büszkeséggel mint az őt jellemző »bensőséget« emleget” (Nietzsche, 1995: 48–49).

⁵⁰ „Mert miféle eszköze marad a természetnek, hogy a mértéktelenül rázúdulón úrrá legyen? (...) Aki egy nép kultúráját elérni és fejleszteni akarja, az ...működjön közre a modern művelődés megsemmisítésében egy igazi műveltség javára, merjen azon gondolkodni, hogyan lehet egy nép történelemtől megzavart egészségét helyreállítani, hogyan lehetné meg újból ösztöneit s ezzel tisztességét” (Nietzsche, 1995: 50).

⁵¹ „Így lesz az egyén csüggedt és bizonytalan, s nem hihet többé magának, önmagába merül, tulajdon bensőségébe, ami itt annyit tesz: megtanult dolgok főlhalmozódott szemétdombjába, amely nem kifelé tevékeny, az oktatottságába, amely nem válik életté. ... Az ösztönök történelem általi elűzése az embereket merő absztraktumokká és árnyakká változtatta: senki sem kockáztatja többé saját személyét, hanem művelt embernek álcázza magát...” (Nietzsche, 1995: 55).

⁵² „Szinte úgy tűnik fel, mintha a történelem őrzése volna a feladat, hogy semmi más ki ne jöhessen belőle, mint történelem, csak történelem ne! – mintha az volna a feladat, hogy általa hártásák el a személyiség »szabaddá« válását, vagyis az igazzá válást önmagunkkal szemben, az igazzá válást másokkal szemben, mégpedig szóban és tettben. Csak ez az igazzá válás hozza majd napvilágra a modern ember inségét, benső nyomorúságát, csak ekkor léphet majd e szorongva bújócskázó konvenció, az álarcos bál helyébe – igaz segítőként – a művészet és vallás, hogy közösen vessék meg egy olyan kultúra alapjait, amely igaz szükségleteknek felel meg, és amely a mai általános műveltségtől eltérően nem arra tanít, hogy hazudjunk magunknak e szükségletek felől, s így váljunk két lábon járó hazugsággá” (Nietzsche, 1995: 55–56). Vö. Freud, 1992a: 66–67; 1993: 141–150; 1992b.

⁵³ „A látható tett nem összes tette és önmegnyilatkozása ennek a bensőnek, hanem mindössze valamely rost gyengécske és éretlen kísérlete, hogy egészként érvényesüljön. Innen fakad, hogy a németet nem is lehet egy cselekedetéből megítélni, s mint individuum e tette után is teljesen rejtve marad még. Ismeretes módon őt gondolatain és érzésein keresztül kell lemérni, s ezeket mostanában könyveiben mondja ki” (Nietzsche, 1995: 51–52).

szonyain iskolázott, túlterhelt emlékezet bensősége. A belső reprezentációkra támaszkodó, kognitív autonómiával bíró szubjektum bensősége, mely ellentmondás-
októl szabdalt, megosztott, kaotikus. 2. A „tulajdonképpeni érzékenység” bensősége. Az absztrakciók, konvenciók, lenyelt minták „szemétdombja” alá temetett természet, ösztönvilág, „igazi én” bensősége,⁵⁴ melyet/akit szükségképpen félreért és nem tud kifejezni az önmagához absztrakciókon, utánzásokon, kultúra által diktált „hazugságokon” át közelítő ember.⁵⁵

Nietzsche kultúrkritikai észrevételei számunkra azért relevánsak, mert a könyveliség kultúrájának egy adott szakasza, a 19. század második fele művelődési formáinak, szokásainak, s ezen formák lélektani hatásainak elemzésével a személyiség olyan szerkezeti jegyeire s azok eredetére mutat rá, melyek Freud pszichoanalízisében néhány évtizeddel később, némileg más szemszögből, ismét előtérbe kerülnek, tematizálódnak. Ilyen jegy többek között a kifejezetlen/kifejezhetetlen lelki „belső”, mely a konvenciókon, utánzásokon alapuló „külső” szavak, tettek mögött rejtőzik. Megrögzötteen és már észrevétlenül hazudunk önmagunknak; az én minták, konvenciók, utánzások kényszerzubbonyába bújtatja magát. Másik fontos jegy, hogy az én kaotikus, harci zajtól zengő házzá válik. E belső harcról, az én megosztottságáról Nietzsche elemzése nyomán kétféle értelemben beszélhetünk. Egyrészt az én kaotikus belvilággá válik a sokféle tudás, hagyomány elsajátítása, s azok bensőnkét szétziláló, megosztottá tevő ellentmondásai nyomán. Másrészt harc áll fenn a modern művelődés kifejlesztette „második természetünk” és az ember eredeti természete, ösztönei, az „isteni állapot” között. Nietzsche elemzéseiből főként a *lelki bensőség kiépülésének* és az *én benső megosztottságának* motívumait emelném ki, melyek különösképpen relevánsak a pszichoanalízis genezisének megértése szempontjából.

4. Steiner – a nyelv belső élete Freud pácienseiben

De szűkítsük tovább a kört, s vizsgáljuk meg, hogy, most már a pszichoanalízis tulajdonképpeni történeti közegét szem előtt tartva, milyen összefüggéseket állapíthatunk meg a Freud pácienseit jellemző művelődés/műveltségformák és a pszichoanalízis lélekmoddellje között. George Steiner megjegyzi, hogy a pszichoanalízis egyik paradoxonja, hogy egy egyetemes, normatív jelentés- és viselkedésmoddell épít az európai művelődéstörténet egy sajátos pillanatában és sajátos miliójében

⁵⁴ Vö. „Ha nem vezetődik le kifelé, minden ösztön befelé fordul – ezt nevezem az ember bensőségessé válásának. Csakis ezzel nő fel az emberben az, amit később a »lelkének« hívnak. Az egész belső világ, eredetileg keskeny, mintha két bőrhártya közé volna zárva, abban a mértékben terjed ki és duzzad fel, kap mélységet, szélességet és magasságot, ahogy az ember kifelé való levezetődése akadályba ütközik” (Nietzsche 1984: 343).

⁵⁵ A tapasztalatnak az emberi megismerő apparátus és nyelv által történő elkerülhetetlen torzításáról lásd Nietzsche, 1994a: 11–27, 65–91; 1994b: 1995: 1–24. paragrafusok.

érvényesülő nyelvhasználatra, olvasottságra, beszédkontextusra. „*Nem csoda, hogy a mai analitikusok nemigen akadnak olyan páciensre, aki Freud pácienseire hasonlítana. A férfiak és nők manapság nem úgy beszélnek már, mint a közép-európaiak, a közép-európai zsidók, a közép-európai zsidó asszonyok a századfordulón. Nem olvasák már a klasszikusokat, kívülről meg végképp nem tudják őket. Álmaink irodalmisága radikálisan megváltozott.*”⁵⁶

Steiner a Freud-korabeli nyelvhasználat három sajátosságát emeli ki. 1. A páciens jól ki tudja fejezni magát. A nyelvet pazarló, esetleg nyelvi inflációval járó módon használja. A gördülékeny nyelvhasználat „megbicsaklásai” mögöttes, latens okokat, problémákat sejtetnek. 2. A páciens képes többértelműen használni a nyelvet; nyelvhasználatát *vertikálisan strukturált*. Ugyanazt a dolgot többféle módon is képes megnevezni; érzékeny a konnotációk és kétértelműségek játékára, lehetőségeire. 3. Hangsúlyoznám a harmadik sajátosságot: „*Freud páciensei nemcsak folyékonyan és többértelműen beszélnek a nyelvet, de a szó legvalódibb értelmében írástudó emberek. Sokat olvastak, s emlékeznek arra, amit olvastak. Ennek eredménye a belső viszhang, az allúziók, a téves idézetek sajátos sűrűje. ... A Freud által elemzett álmok irodalmi álmok, írástudók álmai. A nyelv mögöttes életét Freud számára az a sajátos klasszikus közép-európai hagyomány szövi át, amelyről fentebb beszélünk.*”⁵⁷

E sajátos nyelvhasználat, a „*nyelv belső élete*” a könyvbeliség kultúrájának egyik szakaszához, a 19–20. század fordulójához kötődik. A könyvbeliség viszonyai természetesen nem kizárólagos meghatározói ennek a történeti, társadalmi kontextusnak, de fontos tényezők, és méltánylásuk nélkülözhetetlen a pszichoanalízis szellemtörténeti beágyazottságának értelmezésében. Egy „történetietlen”, személyes múltjának emlékein nem rágódó, „kifelé figyelő” ókori görögnek nem sok mondanivalója lett volna Freud számára, miként írástudatlan, ám *plasztikus erővel* megáldott déd-dédnagyapámnak sem.⁵⁸

Freud pszichoanalízise a „bensőség kultúrája” emberének önmegértő techniká-

⁵⁶ Steiner, 1993: 65.

⁵⁷ Steiner, 1993: 64.

⁵⁸ „Egy ember, egy nép, egy kultúra plasztikus ereje: arra az erőre gondolok, amivel valami sajátosan növekszik magától és magából, ami elmúltat és idegent átformal és bekebelez, sebeket begyógyít, elveszettet pótol... Akadnak emberek, akikben ez az erő oly kevésbé van meg, hogy egyetlen élménytől, egyetlen fájdalomtól gyakran egyetlen apró joggalanságtól – mint valami parányi, véres horzsolástól – menthetetlenül elvéreznek; másfelől akadnak olyanok, akiket az élet legvadabb és legiszonyosabb fordulatai, sőt saját gonosz tetteik is csak oly kevésbé érintenek, hogy már közben vagy röviddel utóbb tűrhetően érzik magukat, s lelkiismeretük nyugodt. Minél erősebbek egy ember legbensőbb természetének gyökerei, annál többet fog a múltból is a sajátjává tenni vagy a sajátjává kényszeríteni” (Nietzsche, 1995: 31.) Vesd össze ezzel Freud *Wo es war soll ich werden* imperatívuszát, mely a pszichoanalitikus interpretáció alapelve. Az *Es* a legkorábbi gyermekkorig visszavívó, elfojtott emlékek, vágyak tárháza; az analízis ily módon az elfojtásnak alávetett, a tudatos ént aláásó, megbénító személyes múlt felidézése és újraelsajátítása.

ja. Az introspektív, belső mélységgel rendelkező, fokozottan reflexív, önellenőrző ember önmegértő stratégiája, vagy ahogy Foucault mondaná, *mode of self-care*.

5. Epilógus: másodlagos oralitás és a lelki bensőség eltűnése

Steiner egy érdekes kettősségre hívja fel figyelmünket: a pszichoanalízis egyrészt a bensőség kultúrájának képviselője, a befelé figyelés, a belső tartalmak feltárásának művészete-tudománya;⁵⁹ másrészt az irányított externalizáció mestersége, melynek célja a belső beszéd és telítettség autonóm energiáinak eltörlése. Ez utóbbi sajátosságával a pszichoanalízis kapcsolódik a modernitást jellemző alapvető tendenciához: az externalizáció univerzális folyamatához.⁶⁰

A „bensőség elvékonyításának” univerzális folyamatában részt vevő pszichoanalízis így hozzájárul saját lehetőségi feltételeinek felszámolásához. Ebben az értelemben jegyzi meg Adorno, hogy a pszichoanalízis sikere a szubjektum depszichologizálásával jár.⁶¹ Úgy vélem, Steiner „*belső kiüresedés*” – és Adorno „*depszichologizálás*” fogalma ugyanarra a szellemtörténeti tendenciára utal: az autonóm, benső motivációkra, feszültségekre épülő, benső mélységgel rendelkező én eltűnésére. Ez a személyiségmodelleket érintő szellemtörténeti változás leírható többek között úgy, ahogy David Riesman *belülről irányított* embere átadja helyét a *kívülről irányított* embernek,⁶² vagy Christopher Lasch polgári rendje individuumanak és korunk történeti érzék és lelki bensőség nélküli önimádójának stafétaváltása;⁶³ vagy a frankfurti iskola „*polgári liberális szubjektumának*” eltűnése, akit a „*posztliberális*” társadalmak freudi értelemben vett *énnel nem rendelkező*, szociális atomjai

⁵⁹ Steiner úgy véli, hogy a pszichoanalízis abban a szellemtörténeti pillanatban jött létre, amikor a „fokuszált introspekció és belső faggatózás technikái elhaltak” (Steiner, 1993: 68.), s így Freud tudománya egy világi, bár erősen mitologikus pótlékot kínált az elsősorban vallási bensőség helyett.

⁶⁰ „A kétféle leértékelődés – a vallási és az erotikus nyelv, valamint a bensőségességé – nyilvánvalóan kapcsolatban áll egymással. A kettő együtt a belső médium szinte programatikus »elvékonyításához« vezet. Hajlok arra, hogy a modernitás alapvető aspektusait a belső beszéd drasztikus redukciójában és a nyilvános verbalizáció ezzel együtt járó inflálódásában, a kifejezés minden árnyalatát átfogó »publicitásában« keressem. [...] A pszichoanalitikusok intézményes kereteket nyújtottak ahhoz, hogy ami korábban a belső beszéd számára volt fenntartva, most nyilvánosan kifejezésre jusson.” (Steiner, 1993: 68.) Vö. Foucault a szexualitás létrehozásáról.

⁶¹ „Freud számára a lélektan fogalma lényegében negatív fogalom. A lélektan birodalmát a tudatlan fennhatósága alapján definiálja, és kijelenti, hogy ami tudatlan, annak énné kell válnia. Az ember felszabadítása tudattalanjának hatalma alól egyenlő lenne »lélektanának« felszámolásával.” (idézi: Žižek, 1994: 90.)

⁶² Riesman, 1983.

⁶³ Korunk meghatározó embertípusa, az önimádó történeti érzékének elhalványulásáról lásd Lasch, 1996: 15–21. A 19. századi pszichológiai én lelki bensőségét a posztindusztriális társadalmak önimádójában *belső úr* váltja fel. Lásd ehhez Lasch, 1996: 42–49.

váltak fel.⁶⁴ A polgári liberális szubjektum énje, a freudi én⁶⁵ strukturáltsága és mélysége annak a benső feszültségnek a következménye, mely az internalizált normák, minták, tiltások és az ösztöntörekvések, vágyak között fennállt, s burjánzó formákban kifejezésre jutott.

A posztliberális társadalmak szociális atomjai, *kívülről irányított* egyénei, önimádói már nem rendelkeznek a freudi értelemben vett énnel.⁶⁶ Korunk embere már nem ismeri a belső ellentmondásoknak, belső utaknak azt a szövevényét, útvesztőjét, mely a 19. század pszichológiai szubjektumát jellemezte. Többnyire csak az alapos lélektani ismeretekre építő műsorszervezés, marketing stb. által szuggerált eszmények, vágyak, értékek megvalósítására törekszik. „Önkifejezése” (*Express yourself!*) és „önmegvalósítása” ezeknek a kívülről szuggerált, átvett értékeknek, eszményeknek való megfelelés. A mai ember önértelmezésének érdekessége, hogy megőrizte a lelki bensőség fogalmi készletét akkor, mikor e bensőségnek már nyoma veszett. Önmegértésében, önkifejezésében még mindig a lelki bensőség retorikája dominál, miközben egyre átláthatóbbá, uniformizáltabbá válik. Nietzsche próféciája valóra vált: „*e bensőség megtanult ugrándozni, táncolni, fellépésre festeni ki magát, absztrakciókkal és számítva nyilatkozni meg, s lassanként önmagát elveszíteni*”.⁶⁷

A lelki bensőség elvesztésének sokösszetevős szellemtörténeti folyamatában szerepet játszanak a másodlagos szóbeliség kommunikációtechnológiai viszonyai. A cikk elején már érintettük, hogy a másodlagos szóbeliség az írásbeliség-könyvbeliség reflektív struktúráinak gyengítése irányába hat. A befelé figyelés helyett egyre nagyobb szerepet kapnak a külső adattároló és -feldolgozó rendszerek, melyek a gondolkodási folyamatoknak nemcsak külső reprezentációs támaszát, hanem növekvő mértékben *közegét* alkotják.⁶⁸ A fókuszált, fegyelmezett és iskolázott

⁶⁴ „A »pszichoanalízis tárgya«, központi témája egy történetileg behatárolt és meghatározott létező, a »monadologikus, viszonylag autonóm individuum, aki az ösztönök és az ösztön-tiltások konfliktusának színtere« - egyszóval a liberális polgári szubjektum. A polgári társadalmakat megelőző világban, ahol az egyén kibogozhatatlanul belekötődik a társadalom szövetébe, még teljességgel ismeretlen ez a konfliktus; a jelenlegi, maradéktalanul szocializált és »adminisztrált« világ pedig már nem tud róla semmit.” (i ek, 1994: 89–90.)

⁶⁵ Második topográfia értelmében vett énről lásd Freud, 1991; Laplanche–Pontalis, 1994: 137–151.

⁶⁶ Adorno így fogalmaz: „A modern típusokból hiányzik az Ego; következésképpen ezek a típusok nem cselekedhetnek a szó tulajdonképpeni értelmében véve tudattalanul, hanem egyszerűen visszatükrözik a tárgyi világ jellemzőit. Az ismétlés ellenállhatatlan ritmusát követve, mindannyian közösen vesznek részt ebben az értelmetlen rituáléban, és érzelmileg elszegényednek: az Ego lerombolása narcizmushoz és annak kollektív származékaihoz vezet.” (Lasch, 1996: 44.)

⁶⁷ Nietzsche, 1995: 52. Vö. Lasch: „Az önimádó álmeglátásai saját állapotáról rendszerint terápiais közhelyekben jutnak kifejezésre, és arra szolgálnak, hogy kivédje vele a bírálatot, és elhárítson minden felelősséget” (Lasch, 1996: 39.)

⁶⁸ „Kommunikációs médiumaink – mivel mindent kimondanak – mintha kevesebbet tudnának elmondani. Háttérzaj-szerű beszéddel van tele az életünk, s mind kevésbé figyelünk oda arra, amit hallunk” (Steiner, 1993: 69.)

emlékezetre támaszkodó gondolkodás a másodlagos szóbeliség viszonyai között „cseppfolyós, fragmentált, formulákban mozgó, nélkülözi a látásmód egységét, sőt mintegy az önálló én meggyengülésével jár”.⁶⁹ A könyveliség kultúrája táplálta művelődési formák, eszmények háttérbe szorulása hozzájárul a lélek bensőségének eltűnéséhez.

További elemzés tárgyát képezheti a pszichoanalízis lélekmodellje relevanciájának vizsgálata a másodlagos oralitás viszonyai között. Ez annak a kérdésnek a tanulmányozását jelenti, hogy mivel járultak/járulnak hozzá a másodlagos szóbeliség viszonyai hatására bekövetkezett tudatszerkezeti változások a pszichoanalízis kiindulópontját alkotó lélekmodell átalakításához, a lélek bensőségének eltűnéséhez.

IRODALOM

- ARREGUI, J. V. (1996): Descartes and Wittgenstein on Emotions. In: *International Philosophical Quarterly*, September: 319–335.
- AVILAI SZENT TERÉZ (1979): *A belső várkastély*. Budapest: Szent István Társulat.
- BAHTYIN, MIHAIL (1982): *François Rabelais művészete és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa.
- BALOGH JÓZSEF (1998): Adalékok a hangos és hangtalan olvasás magyarázatához. In: *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- BIRKERTS, S. (1998): Mit csinálunk on-line? In *Világosság*, 10: 40.
- BÓKAY ANTAL (1991): A hermeneutikai szemlélet megformálódása Freud korai írásaiban. In: *Thalassa*, 2(2): 44–56.
- BÓKAY ANTAL (1995): *Nietzsche és Freud*. Budapest: Literatura.
- BRUNETIERE, FERDINAND (1927): A szubjektív irodalom. In: *Válogatott kritikai tanulmányai*, Budapest: Franklin Társulat.
- BURNEYAT, M. F. (1982): Idealism and Greek Philosophy: What Descartes Saw and Berkeley Missed. In: *The Philosophical Review*, 1: 3–41.
- CASSIRER, E. (1979): The Mind of Enlightenment. In: *The Philosophy of the Enlightenment*. Princeton: Princeton University Press. 3–37.
- CLARK, A. (1996): *A megismerés építőkövei*. Budapest: Osiris.
- DENNETT, DANIEL (1991): *Consciousness Explained*. Boston–New York–Toronto–London: Little, Brown and Company.
- DERRIDA, JACQUES (1991): *Grammatológia*. Budapest: Magyar Műhely.
- DEWEY, JOHN (1958): *Experience and Nature*, New York: Dover Publications.
- ÉLES CSABA (1995): *A rejtőzködő én*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FERENCZI SÁNDOR (1982): A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Budapest: Magvető. 54–86.
- FOUCAULT, MICHEL (1988): *Technologies of the Self*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- FOUCAULT, MICHEL (1991): *Discipline and Punish*. London: Penguin.
- FOUCAULT, MICHEL (1996): *A szexualitás története*. Budapest: Atlantisz.

⁶⁹ Nyíri, 1994: 40. Lásd még Bickerts, 1998: 40.

- FREUD, SIGMUND (1975): Zur Psychotherapie der Hysterie. In: *Studien über Hysterie*. Frankfurt: Fischer, 246–267.
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés*. Budapest: Helikon.
- FREUD, SIGMUND (1991): *Az ősvalami és az én*. Budapest: Hatágú Síp.
- FREUD, SIGMUND (1992a): *Pszichoanalízis*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- FREUD, SIGMUND (1992b): *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- FREUD, SIGMUND (1993): Önéletrajz. In: *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi, 9–65.
- FREUD, SIGMUND (1994): *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Talentum.
- FREUD, SIGMUND (1997a): *Ösztönök és ösztönsorsok*. Budapest: Filum.
- FREUD, SIGMUND (1997b): A tudattalan. In: *Metapszichológiai Írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997c): Megjegyzések a nem tudatos fogalmáról a pszichoanalízisben. In: *Metapszichológiai Írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997e): Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. In: *Metapszichológiai Írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997f): A tagadás. In: *Metapszichológiai Írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997g): Az elfojtás. In: *Metapszichológiai Írások*. Budapest: Cserépfalvi.
- HABERMAS, JÜRGEN (1991): A metapszichológia szcientista önféltreértése. In: *Thalassa*, 2(2): 82–92.
- HAVELOCK, E. A. (1998a): A görög igazságosságfogalom: homéroszi árnyvonalaitól a platóni főszerepéig. In: *Szöbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- HAVELOCK, E. A. (1998b): Előszó Platónhoz. In: *Szöbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- HEIDEGGER, MARTIN (1989): *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- HEIM, MICHAEL (1998): Az elme klasszikus modellje és a könyv. In: *Szöbeliség és írásbeliség*, Budapest: Áron Kiadó.
- HOCHE, H. U.–STRUBE, W. (1982): *Analytische Philosophie*. München: Karl Aber Verlag.
- HUTTON, P. H. (1988): Foucault, Freud, and the Technologies of the Self. In: *Technologies of the Self*. Amherst: The university of Massachusetts Press.
- JACOBY, RUSSELL (1977): *Social Amnesia: A Critique of Conformist Psychology from Adler to Laing*, Hassocks: Harvester Press.
- JAYNES, J. (1977): *The Origins of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*. Boston: Houghton Mifflin.
- LAPLANCHE, J.–PONTALIS, J. B. (1994): *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LASCH, CHRISTOPHER (1996): *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa.
- LYOTARD, FRANÇOIS (1993): *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég.
- NAGERA, HUMBERTO (1987): *Psychoanalytische Grundbegriffe*. Frankfurt: Fischer.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1984): Az erkölcs genealógiájához. In: *Válogatott írásai*. Budapest: Gondolat.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1994a): *Az értékek átértékelése*. Budapest: Holnap Kiadó.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1994b): *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról*. Atheaneum.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1995): *Túl jön és rosszon*. Budapest: Matúra.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH (1995): *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NYÍRI KRISTÓF (1994): Hagyomány és szöbeliség. In: *A hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins.
- NYÍRI JÁNOS KRISTÓF (1998): *Adalékok a szöbeliség-írársbeliség paradigma történetéhez*. Budapest: Áron Kiadó.
- NYÍRI KRISTÓF (1994): Írásbeliség és a privát nyelv-argumentum. In: *A Hagyomány filozófiája*. Budapest: T-Twins.
- ONG, WALTER J. (1998a): Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése. In: *Szöbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- ONG, WALTER J. (1998b): „Látom, amit mondasz” – az értelem érzékanalógiái. In: *Szöbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- ONG, WALTER J. (1982): *Orality and Literacy*. London–New York: Methuen.
- PATAKI FERENC (1988): *Identitás, személyiség, társadalom*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.
- PIAGET, JEAN (1978): *Das Weltbild des Kindes*. Stuttgart: Ernst Klett.

- PUSKELY MÁRIA (1990): *Ezer év misztikájából*. Szeged: Szent Gellért Kiadó.
- RICKERT, H. (1987): *A filozófia alapproblémái*, Budapest.
- RIESMAN, DAVID (1983): *A magányos tömeg*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- RORTY, RICHARD (1970): Incorrigibility as the Mark of the Mental. In: *The Journal of Philosophy*, június: 399–424.
- RORTY, RICHARD (1979): *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton: Princeton University Press.
- RORTY, RICHARD (1994 [1989]): *Esetlegesség, irónia, szolidaritás* Pécs: Jelenkor.
- RORTY, RICHARD (1991a): Non-Reductive Physicalism. In: *Objectivity, Relativism, and Truth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RORTY, RICHARD (1991b): *Objectivity, Relativism, and Truth & Essays on Heidegger and Others – Collected Essays I–II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RYLE, GILBERT (1974): *A szellem fogalma*. Budapest: Gondolat.
- SHELLING, FRIEDRICH (1983): *A transzcendentális idealizmus rendszere*. Budapest: Gondolat.
- SNELL, BRUNO (1953): *The Discovery of the Mind*. Cambridge: Harvard University Press.
- SPENGLER, OSWALD (1994): *A Nyugat alkonya*. Budapest: Európa.
- STEIGER KORNÉL (1995): Bevezetés Platón idealméletébe. In: *A lakoma, Phaidrosz*. Budapest: Matúra.
- STEINER, GEORGE (1993): Nyelv és pszichoanalízis. In: *Thalassa*, 4(1): 67.
- STOCK, BRIAN (1998): Nyelv, szövegek és valóság. In: *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó.
- SULLOWAY, FRANK J. (1987): *Freud, a lélek biológusa*. Budapest: Gondolat.
- SZÉCSI GÁBOR (1998a): Nyelv, gondolkodás, kommunikáció. In: *Világosság*, 10: 8–15.
- SZÉCSI GÁBOR (1998b): *Tudat, nyelv, kommunikáció*. Budapest: Áron Kiadó.
- SZUMMER CSABA (1993): *Freud nyelvjátéka*, Budapest: Cserépfalvi.
- SZUMMER CSABA (1997): Pszichoanalízis és modern identitás. In: *Világosság*, 10: 69–81.
- TAYLOR, CHARLES (1975): Aims of a New Epoch. In: *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TAYLOR, CHARLES (1988): Humanizmus és modern identitás. In: *A modern tudományok emberképe*. Budapest: Gondolat.
- TAYLOR, CHARLES (1989a): *Sources of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TAYLOR, CHARLES (1989b): Plato's Self-Mastery. In: *Sources of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press. 115–126.
- VAJDA MIHÁLY (1993): *A posztmodern Heidegger*. Budapest: Századvég.
- VIGENER, GERHARD (1991): Die Seele als Zeichenproduzent. In: *Theoretische und praktische Relevanz der Semiotik*. Wien: ÖGS/ISSS, 195–226.
- WEBER, MAX (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- WHITE, LANCELOT (1960): *The Unconscious Before Freud*. New York: Basic Book.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG (1998): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.
- I EK, SLAVOJ (1994): *Is There A Cause of the Subject?* Critical Review, 1994/Fall, pp. 84–104.